

BREAKOUT! EEN METHODE OM JONGVOLWASSENEN MET EEN LVB VOOR TE BEREIDEN OP ZELFSTANDIGHEID

Lesley van Scheppingen¹
Gerben Lems²

Het kan voor jongvolwassenen met een licht verstandelijke beperking (LVB) lastig zijn om volwaardig te participeren in de samenleving, omdat ze niet altijd de vaardigheden en het zelfvertrouwen hebben die daarvoor nodig zijn. De methode BREAKOUT! is ontwikkeld om deze jongvolwassenen te ondersteunen bij hun ontwikkelingstaken, zodat ze voorbereid worden op zelfstandigheid. De methode is breed inzetbaar en kan gebruikt worden in het onderwijs, binnen zorginstellingen en in penitentiaire inrichtingen. Dit artikel schetst een beeld van de mogelijkheden met deze methode voor jongvolwassenen met een LVB.

Inleiding

Als gevolg van de huidige visie op volwaardig burgerschap heeft iedere burger in Nederland de mogelijkheid om op alle maatschappelijke niveaus te participeren. Uitgangspunt voor mensen met een licht verstandelijke beper-

king (LVB) is dan ook dat ze participeren in de samenleving door bijvoorbeeld zelfstandig te wonen, deel te nemen aan regulier onderwijs en werkzaam te zijn in het reguliere werkproces (De Beer, 2016). Voor deze doelgroep wordt het echter steeds moeilijker om mee te komen in de samenleving, omdat de maatschappij steeds ingewikkelder wordt (Douma, Hoekman, & Merkus, 2017) en het door de individualisering van de samenleving moeilijker geworden is om ondersteuning te krijgen van bijvoorbeeld het sociale netwerk (De Beer, 2016). De toenemende complexiteit en verminderde ondersteuning zorgen ervoor dat mensen met een LVB vaak overvraagd worden, waardoor ze hard moeten werken om zich staande te houden in de maatschappij. Dit lukt niet altijd, wat kan leiden tot faalervaringen (Douma et al., 2017). Deze faalervaringen kunnen gevoelens van onbegrip, machteloosheid en moedeloosheid als gevolg hebben en tevens kan het ervoor zorgen dat mensen met een LVB door demotivatie belemmerd worden in hun ontwikkeling. Deze demotivatie ontstaat doordat ze niet kunnen voldoen aan de verwachtingen, maar ook omdat ze niet weten wat ze kunnen doen om hun situatie te verbeteren (Douma et al., 2017). Dit kan ertoe leiden dat mensen met een LVB onvoldoende in staat zijn tot zelfstandigheid, terwijl dit wel van hen gevraagd wordt.

STRAS is een organisatie die met uiteenlopende projecten mensen met een verstandelijke beperking helpt om mee te doen in het da-

¹ Docent Sociaal werk op de Hogeschool Leiden en onderzoeker bij het lectoraat LVB en Jeugdcriminaliteit.

² Directeur bij STRAS en ontwikkelaar van BREAKOUT!. Meer informatie op <https://www.STRAS.nl/> en via gerben.lems@STRAS.nl.

gelijkse leven van wonen, werken en vrije tijd. Deze projecten bestaan uit lesmateriaal waarmee mensen met een verstandelijke beperking getraind kunnen worden in vaardigheden die nodig zijn voor zelfstandigheid, zoals werknemersvaardigheden. Op deze manier wil STRAS bijdragen aan het creëren van een volwaardige plek in de samenwerking voor mensen met een verstandelijke beperking.

Eén van de projecten van STRAS is de methode BREAKOUT! voor jongvolwassenen met een LVB. De fase waarin jongvolwassenen zich bevinden wordt ook wel de adolescentie genoemd. In deze periode wordt van hen verwacht dat ze steeds zelfstandiger en zelfredzamer worden en zelf beslissingen gaan nemen, bijvoorbeeld over geld en wonen (Van Middelkoop, Van Wietmarschen, Hilverdink & Vianen, 2017). Daarvoor is het nodig dat jongvolwassenen aan bepaalde ontwikkelingstaken werken en daar zijn vaardigheden voor nodig. De ontwikkelingstaak gezondheid vraagt bijvoorbeeld om vaardigheden als gerichte keuzes kunnen maken als het gaat om eten en drinken en in staat zijn om risico's op letsel in te schatten (De Beer, 2016). Voor jongvolwassenen met een LVB kan dit lastig zijn, omdat ze meer tijd nodig hebben om de benodigde vaardigheden aan te leren. Deze doelgroep heeft daarom ondersteuning nodig om op een veilige manier de grenzen van het eigen kunnen te ontdekken en een zo groot mogelijke zelfstandigheid te ontwikkelen (Rot, 2013). Met deze ondersteuning kan onder meer gewerkt worden aan eigen kracht, een belangrijke voorwaarde voor participatie (Brink, Winsemius & Sprinkhuizen, 2010). Om eigen kracht te kunnen ontwikkelen, is onder andere empowerment nodig op individueel niveau, wat vraagt om het bevorderen van eigen regie, het aanspreken van eigen kwaliteiten, het ontwikkelen van vaardigheden, zelfvertrouwen en zelfbewustzijn en het stimuleren van maatschappelijke participatie (Van Deur, Scholte & Sprinkhuizen, 2013). In BREAKOUT! staat het ontwikkelen van vaardigheden en vergroten van het zelfvertrouwen dan ook centraal om op deze manier een bijdrage te kunnen leveren aan participatie in de

maatschappij van jongvolwassenen met een LVB. Hierbij wordt gewerkt aan de volgende zes thema's: (1) Geld genoeg?!; (2) Fijn huis; (3) Vriendschap; (4) Liefde en seks; (5) Gezond en fit; (6) Happy hobby.

Ontstaansgeschiedenis

Sinds de start van BREAKOUT! zijn er drie varianten van de methode ontwikkeld, waardoor de methode gebruikt kan worden door zorginstellingen, scholen voor voortgezet speciaal onderwijs, praktijkonderwijs en MBO niveau 1 en penitentiaire inrichtingen (PI's). Er zijn drie varianten, omdat het op deze manier mogelijk is om qua vorm en inhoud aan te sluiten bij de deelnemers en organisatie waar de methode uitgevoerd wordt. In deze paragraaf wordt de ontstaansgeschiedenis van de drie varianten beschreven, waarbij aandacht wordt besteed aan het ontstaan, de opzet en de ervaringen van de deelnemers en begeleiders.

De methode BREAKOUT! is in 2011 ontstaan, omdat een zorgorganisatie behoefte had aan materiaal om cliënten met een LVB voor te bereiden op zelfstandigheid. De zorgorganisatie signaleerde bij deze cliënten namelijk vaak problemen rondom geld, vriendschappen, relaties, wonen, verslaving en zingeving. Er werd aan deze problemen gewerkt in één op één gesprekken met de cliënt, maar dit vond de zorginstelling niet voldoende. Er was behoefte aan materiaal waarmee de cliënten gestructureerd getraind konden worden in de genoemde probleemgebieden. Naar aanleiding van deze behoefte is STRAS gestart met een project om een methode te ontwikkelen waarmee structureel voorkomen kan worden dat cliënten in de problemen komen. Bij dit project werd naast de zorginstelling ook een school voor voortgezet speciaal onderwijs betrokken, omdat zij dezelfde problemen signaleerden bij hun leerlingen.

Opzet van het project was om de nieuwe methode te ontwikkelen door een pilot te draaien met de eerste uitwerkingen van de thema's. Tijdens de pilot werd op meerdere manieren

bekeken welke aanpassingen er nodig waren aan de methode om ervoor te zorgen dat deze goed aan zou sluiten bij de doelgroep waarvoor deze bedoeld is. Allereerst was er een klankbordgroep met daarin vertegenwoordigers van zowel de zorginstelling als de school. Deze klankbordgroep gaf feedback op de inhoud van de thema's, waarbij met name gekeken werd of deze aansloot bij de doelgroep, en op het verloop van de bijeenkomsten. Uit deze feedback bleek dat de klankbordgroep tevreden was over het enthousiasme van de deelnemers en over de bewustwording over de thema's bij de deelnemers (Hooft, 2012). Daarnaast werd gekeken naar de ervaringen van de deelnemers. Zij gaven aan dat je leert door met de groep te praten over je problemen en dat kun je niet alleen doen. Ook vonden de deelnemers het fijn om nieuwe mensen te leren kennen en om te merken dat ze niet de enigen waren met problemen. De deelnemers zouden BREAKOUT! daarom aanraden aan anderen (Hooft, 2012). Aansluitend werd aan de persoonlijk begeleiders van de deelnemers uit de zorginstelling gevraagd wat zij van BREAKOUT! vonden. Zij gaven aan dat BREAKOUT! aansluit bij de deelnemers en dat zij effecten van de trainingen hebben gezien, omdat er vragen gesteld werden over de onderwerpen door de deelnemers waardoor er gesprekken konden ontstaan (Hooft, 2012).

Naast de genoemde resultaten kwamen er ook verbeterpunten uit het onderzoek naar de pilotversie. Zo benoemde de klankbordgroep dat de bijeenkomsten soms nog te veel theorie bevatten, waardoor de deelnemers lang achter elkaar stil moesten zitten, en gaven ook de deelnemers aan dat ze graag meer activiteit en minder theorie zouden willen (Hooft, 2012). Naar aanleiding van deze en andere verbeterpunten is BREAKOUT! aangepast, waarna er twee varianten waren die gebruikt konden worden in het werkveld: een variant voor zorginstellingen en een variant voor scholen in het voortgezet speciaal onderwijs, praktijkonderwijs en MBO niveau 1.

De methode BREAKOUT! is gericht op het

vergroten van de vaardigheden en het zelfvertrouwen van jongvolwassenen met een LVB. Met de methode leren de deelnemers nieuwe vaardigheden binnen de zes thema's en wordt aan hun zelfvertrouwen gewerkt om ervoor te zorgen dat bij de deelnemers de wil en het geloof ontstaan dat ze meer uit het leven kunnen halen. Om dit te bereiken, werken de deelnemers individueel aan persoonlijke doelen, waarbij het van belang is dat de deelnemers zelf bepalen welke problemen zij in hun leven tegenkomen en dat ze vervolgens de uitdaging aannemen om in actie te komen op een manier die past bij hun persoonlijke situatie en capaciteiten. Als het hen lukt om persoonlijke doelen te behalen, dan kan hun zelfvertrouwen groeien doordat ze een probleem aanpakken waar ze al langer last van hadden. Naast deze individuele component is ervoor gekozen om het programma in groepsverband aan te bieden, omdat het werken in een groep ervoor zorgt dat deelnemers van elkaar kunnen leren en dat er activiteiten gedaan kunnen worden waar meerdere personen voor nodig zijn. Ook kan de groepsdynamiek de impact van de methode vergroten en ervoor zorgen dat de deelnemers gestimuleerd worden om hun problemen daadwerkelijk aan te pakken.

Vanuit deze basis richt de eerste variant BREAKOUT! XPERIENCE zich op jongvolwassenen tussen de 17 en 22 jaar die niet meer op school zitten, maar wel begeleiding krijgen van een zorginstelling. De naam BREAKOUT! XPERIENCE verwijst naar een gebeurtenis en naar de belofte dat je iets gaat beleven. Hiermee worden jongvolwassenen gemotiveerd om deel te nemen, omdat deze jongvolwassenen veelal geen onderdeel uitmaken van een geheel, zoals een schoolklas. Dit betekent dat ze zelf de motivatie voor deelname moeten hebben. BREAKOUT! XPERIENCE bestaat uit zes workshops van een dag, waardoor het programma overzichtelijk is voor de jongvolwassenen en de kans kleiner is dat ze tussentijds afhaken. Tijdens elke workshop wordt een thema behandeld, waarbij de deelnemers aan het einde van elke workshop een persoonlijk leerdoel formuleren, die ze in de komende

twee weken kunnen behalen. Om hen hierbij te helpen, ontvangen de deelnemers een boekje met praktische opdrachten en ideeën waarmee ze thuis zelfstandig of met hun ouder(s) of begeleider aan de slag kunnen. Ook wordt in elke workshop een challenge gedaan in de vorm van een ludieke, sportieve of creatieve activiteit waarmee de onderlinge band tussen de deelnemers en het zelfvertrouwen van de individuele deelnemers versterkt worden.

Als tweede variant is het schoolpakket BREAKOUT! bedoeld voor leerlingen van 17 tot en met 22 jaar van het voortgezet speciaal onderwijs, praktijkonderwijs en MBO niveau 1. Deze leerlingen krijgen in het uitstroomjaar van hun opleiding 18 lessen van 2 uur, waarbij steeds drie lessen besteed worden aan één thema, zodat uiteindelijk alle thema's van BREAKOUT! behandeld zijn. Indien gewenst kunnen de lessen ook verspreid worden over een langere periode en is het mogelijk om de zes thema's los van elkaar te gebruiken, omdat er geen onderling verband is tussen de inhoud van de zes thema's.

In 2015 is een derde variant, genaamd BREAKOUT! DJI, ontwikkeld voor gedetineerden tussen de 20 en 35 jaar met een LVB die verblijven in penitentiaire inrichting (PI). Ook deze variant is ontstaan vanuit een behoefte in het werkveld. De directeur van een PI gaf namelijk aan dat er veel gedetineerden met een LVB in een PI verblijven, maar dat er geen materiaal is om met hen te werken aan vaardigheden die nodig zijn voor zelfstandig functioneren in de maatschappij. Hierop heeft STRAS in samenwerking met deze directeur BREAKOUT! DJI ontwikkeld, die aansluit bij de behoeften van gedetineerden en bestaat uit vier thema's: Geld genoeg?!, Fijn huis, Vriendschap en Gezond en fit. Deze thema's worden behandeld in twaalf bijeenkomsten van 2 uur, waarbij steeds drie lessen gericht zijn op één thema. Na afloop van elke bijeenkomst krijgen de deelnemers huiswerkopdrachten mee. De medewerkers van de PI hebben een ondersteunende taak bij deze huiswerkopdrachten. Daarom krijgen zij per thema een begeleidersboekje met daarin

tips over de wijze waarop ze de gedetineerden kunnen begeleiden bij het doen van hun huiswerk.

Uit onderzoek naar BREAKOUT! DJI blijkt dat de deelnemers aangeven dat ze de training goed begrijpen en dat er thema's aan de orde komen die relevant voor hen zijn. Ook vertellen de deelnemers dat ze meer inzicht hebben gekregen in hun problemen en dat hun zelfvertrouwen gegroeid is. Voor de medewerkers van de PI was BREAKOUT! DJI een mogelijkheid om vanuit hun ondersteunende taak bij de huiswerkopdrachten te werken aan een positieve relatie met de gedetineerden. Ook waren zij enthousiast over het feit dat ze iets konden betekenen voor de gedetineerden met een LVB (Dingler, 2015). Op basis hiervan stelt Dingler (2015) dat BREAKOUT! DJI de kans biedt om vaardigheden te oefenen die nodig zijn om terug te kunnen keren in de maatschappij.

De ontwikkelingsgeschiedenis van BREAKOUT! laat zien dat de methode gebaseerd is op behoeften uit de praktijk en dat de opzet en inhoud samen met het werkveld zijn vormgegeven. Onderzoek laat zien dat dit leidt tot positieve ervaringen van de deelnemers en begeleiders (Dingler, 2015; Hooft, 2012). Om meer inzicht te geven in de methode zal hieronder de inhoud van BREAKOUT! beschreven worden.

Inhoud van BREAKOUT!

De methode BREAKOUT! bestaat uit zes thema's waarin de jongvolwassenen vaardigheden kunnen leren, waarmee ze zo zelfstandig mogelijk kunnen functioneren in de maatschappij. Dit wordt gedaan door bij elk thema gebruik te maken van diverse werkvormen, zoals de inzet van stemkastjes aan het begin van elk thema om anoniem te inventariseren wat er speelt bij de deelnemers, het gebruik van ervaringsgerichte activiteiten, zoals testjes, en het houden van groepsgesprekken op basis van filmmateriaal.

In deze paragraaf wordt de inhoud van thema's

beschreven, waarbij steeds gekeken wordt aan welke ontwikkelingstaken en bijbehorende vaardigheden er gewerkt wordt. Dit wordt gedaan vanuit de theorie om zo, naast de onderbouwing uit de praktijk in de vorige paragraaf, een eerste aanzet te geven voor een onderbouwing vanuit de theorie.

Thema 1: Geld genoeg!?

Het thema Geld genoeg!? richt zich op omgaan met geld, omdat jongvolwassenen met een LVB vaak weinig overzicht hebben over de structurele uitgaven waar je rekening mee moet houden. Ook kunnen ze gevoelig zijn voor verleidingen van reclame en de leefstijl van hun vrienden en idolen, waardoor ze te veel geld uitgeven aan luxe artikelen. Dit kan leiden tot bezuinigingen op belangrijke zaken zoals eten en de huur en tot het opbouwen van schulden. Met dit thema wordt gewerkt aan twee ontwikkelingstaken van jongvolwassenen. Allereerst is het uitkomen met geld een belangrijke voorwaarde voor de ontwikkelingstaak woonsituatie, waarbij het van belang is dat jongvolwassenen leren om hun uitgaven over de maand te verdelen. Daarnaast wordt er in dit thema aandacht besteed aan het belang van een baan, waarmee wordt gewerkt aan de ontwikkelingstaak werk (De Beer, 2016). Om aan deze ontwikkelingstaken te kunnen werken, komen de volgende onderwerpen aan bod binnen het thema: Inkomsten en uitgaven, prijsbewust zijn, mobiele telefoon, het belang van een baan, het zoeken van een baan en het onderscheid tussen goede en slechte manieren om aan je geld te komen.

Thema 2: Fijn huis

In het thema Fijn huis gaat het over de volgende onderwerpen: Het gezellig maken van je huis, opruimen, schoonmaken en burens. Hier wordt aandacht aan besteed omdat jongvolwassenen met een LVB moeite kunnen hebben met het op gestructureerde wijze runnen van hun huishouden en dit kan leiden tot verpaupering en soms tot gevaarlijke situaties, zoals brandgevaar. Tevens kan een chaotische leefstijl leiden tot spanningen met medebewoners of burens. Met dit thema wordt bijgedragen aan

de ontwikkelingstaak woonsituatie, waarbij een eigen huishouden opbouwen en zorgen voor hygiëne belangrijke vaardigheden zijn (De Beer, 2016).

Thema 3: Vriendschap

Het derde thema gaat over Vriendschap en wordt behandeld omdat jongvolwassenen met een LVB moeite kunnen hebben met het aangaan en onderhouden van sociale contacten. Dit betekent onder andere dat ze gevoelig kunnen zijn voor groepsdruk, waardoor ze dingen doen die slecht zijn voor zichzelf en voor anderen. Met dit thema wordt aandacht besteed aan de ontwikkelingstaak sociale contacten en vriendschappen met als bijbehorende vaardigheden: iets voor een ander doen, vertrouwen tonen, probleem oplossen en humor begrijpen (De Beer, 2016). Om aan deze ontwikkelingstaak te werken, staan binnen het thema Vriendschap de volgende onderwerpen centraal: Vrienden maken, de eerste indruk, lichaamsstaal, vrienden vinden, vrienden blijven en sociale druk / eigen grenzen bepalen.

Thema 4: Liefde en seks

Liefde en seks is het vierde thema van BREAKOUT!. Dit thema komt aan bod in de methode, omdat jongvolwassenen met een LVB moeite kunnen hebben met vinden van een partner en het vormgeven van een relatie. Dit komt onder andere door hun problemen met sociale contacten en door het ontbreken van een realistisch beeld van relaties en seks. Daarom worden de volgende onderwerpen behandeld binnen dit thema: Rollen en verwachtingen, ideale partners, kennismaken en versieren, beleving van seks, feiten en fabels over seks, voorbehoedsmiddelen, evenwichtige en gelijkwaardige relatie en gewenst en ongewenst gedrag. Op deze manier wordt er gewerkt aan de ontwikkelingstaak van jongvolwassenen met een LVB op gebied van intimiteit en seksualiteit, waarbij het onder andere gaat om de vaardigheden contact leggen en kunnen aanvoelen welke intimiteit een ander wenst (De Beer, 2016).

Thema 5: Gezond en fit

Het thema Gezond en fit richt zich op de ontwikkelingstaken gezondheid en lichaam en uiterlijk. Bij de ontwikkelingstaak gezondheid hoort onder meer de vaardigheid grenzen kennen en hanteren ten aanzien van drugs en drank, terwijl het bij de ontwikkelingstaak lichaam en uiterlijk bijvoorbeeld gaat om de vaardigheid zorgen voor hygiëne en goede voeding (De Beer, 2016). Binnen BREAKOUT! wordt er aandacht besteed aan dit thema, omdat jongvolwassenen met een LVB een ongezond leven kunnen leiden, doordat het voor hen moeilijker is om kennis te vergaren over wat wel en niet gezond is en dat maakt het voor hen moeilijker om weloverwogen keuzes te maken als het gaat om gezondheid (De Beer, 2016). Daarom worden de volgende onderwerpen behandeld: Werking van het lichaam, lichaamsverzorging, voeding, gewicht, verslaving algemeen en alcohol, drugs en roken als verslavende producten.

Thema 6: Happy hobby

In het thema Happy hobby draait het om het omgaan met vrije tijd. Dit thema sluit aan bij de ontwikkelingstaak vrije tijd, wat betekent dat er gewerkt wordt aan de vaardigheden hobby kiezen, plannen van vrije tijd en het doen van iets zinnigs bij veel vrije tijd. Dit is relevant, omdat jongvolwassenen met een LVB een beperkter voorstellingsvermogen kunnen hebben van de mogelijkheden en ook kunnen ze moeite hebben met plannen, waardoor het voor hen lastiger is om tot een zinvolle invulling van hun vrije tijd te komen (De Beer, 2016). Doel van het thema Happy hobby is dan ook om hen alternatieven te bieden voor hun vrijetijdsinvulling, zodat ze hun dagen niet hoeven te vullen met slapen, luieren en eindeloos gamen en televisie kijken. Dit wordt gedaan met behulp van de volgende onderwerpen: Talenten, interesses, hobby's, gamen, gezelschapsspellen en goede voornemens.

Tot slot

BREAKOUT! is ontstaan vanuit behoeften in het werkveld en is daardoor sterk praktijkgeoriënteerd. Onderzoek naar het gebruik van de

methode in de praktijk laten zien dat de ervaringen met BREAKOUT! overwegend positief zijn: De thema's van de methode sluiten goed aan bij de deelnemers, vergroten het zelfvertrouwen van de deelnemers en geven mogelijkheden om in gesprek te gaan over, soms moeilijke, onderwerpen. Ook vinden de deelnemers het prettig om nieuwe mensen te leren kennen en om te ontdekken dat je niet de enige bent met problemen (Hooft, 2012; Dingler, 2015). Aansluitend blijkt ook uit contacten met de praktijk dat BREAKOUT! positief ervaren wordt door de deelnemers. Zo geeft één deelnemer van een VSO-school aan: 'BREAKOUT! is niet alleen leuk, ook nog leerzaam!' en benoemt een andere leerling van dezelfde school: 'Bij BREAKOUT! zijn we bezig met zaken die gaan over het échte leven.'

Op basis van deze praktijkervaringen blijkt BREAKOUT! dan ook een methode te zijn die zeer bruikbaar is voor organisaties die willen bijdragen aan de maatschappelijke participatie van jongvolwassenen met een LVB. Voor de toekomst kan deze praktische onderbouwing van de werkzaamheid van BREAKOUT! aangevuld worden met een theoretische onderbouwing. Een eerste verkenning van de literatuur in dit artikel laat zien dat dit goed mogelijk is. Hierop voortbouwend is het interessant om meer gestructureerd te kijken naar de effecten van de methode op de vaardigheden en het zelfvertrouwen van de deelnemers van BREAKOUT!.

Literatuur

- Beer, Y. de (2016). *Kompas licht verstandelijke beperking: Definitie, aspecten en ondersteuning*. Amsterdam: Uitgeverij SWP Amsterdam.
- Brink, C., Winsemius, A., & Sprinkhuizen, A. (2010). Hoofdstuk 10: Op eigen kracht; participatie door kwetsbare groepen. In M. van Houten & A. Winsemius (Red.), *Participatie ontward: Vormen van Participatie* (pp. 167-179). Utrecht: Movisie.
- Deur, H. van, Scholte, M., & Sprinkhuizen, A. (2013). *DichtErBij: Wegen en overwegen in het sociaal werk*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Dingler, G. (2016). *Effectmeting Break Out training*

- PI Rotterdam (locatie de Schie)*. Bussum: Gigi Dingler.
- Douma, J., Hoekman, J., & Merkus, E. (2017). *Handreiking (vroeg)signalering van een licht verstandelijke beperking (LVB) en zwakbegaafdheid: Signaleren van achterstanden in de (kinderlijke) ontwikkeling en van factoren die het risico daarop vergroten*. Utrecht: Landelijk Kenniscentrum LVB. Te verkrijgen via <https://www.kenniscentrumlvb.nl/kennis-delen/publicaties/product/12-handreiking-vroegsignalering-van-een-lvb-2017>
- Hoof, J. (2012). *Resultaten Project Breakout: Pilot Editie – Steinmetz/De Compaan & VSO de Hoge Brug*. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- Middelkoop, L. van, Wietmarschen, M. van, Hilverdink, P., & Vianen, J. (2017). *Toolkit 16-27*. Utrecht: Aanpak 16-27. Te verkrijgen via <http://www.16-27.nl/toolkit/>
- Rot, E. J. W. (2013). *Handreiking Balans in Beeld: Jongeren met een licht verstandelijke beperking uitdagen, zonder hen te overvragen of ondervragen*. Utrecht: Kennisplein Gehandicaptensector.
- Wit, M. de, Moonen, X., & Douma, J. (2011). *Richtlijn effectieve interventies LVB. Aanbevelingen voor het ontwikkelen, aanpassen en uitvoeren van gedragsveranderende interventies voor jeugdigen met een licht verstandelijke beperking*. Utrecht: Landelijk Kenniscentrum LVB.